

Рудько С. О. М.Василенко – міністр освіти в уряді П.Скоропадського // Записки НУ „Острозька академія”. Серія: Історія. – Острог, 2007. – Вип.7. – С.158-167.

М.ВАСИЛЕНКО – МІНІСТР ОСВІТИ В УРЯДІ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Велика заслуга у становленні української державності періоду визвольних змагань належить українським історикам кінця XIX – пер. пол. XX ст. Одним з важливих завдань сучасних науковців є дослідження їх політичної, громадської та освітньої діяльності. Особистість Миколи Василенка – визначного історика громадського та політичного діяча, активного учасника Української революції 1917–1920 рр. – ще не знайшла широкого висвітлення в історичній літературі.

У радянській історіографії ім'я М.Василенка згадувалось лише в контексті його діяльності у Всеукраїнській Академії Наук. Діяльність Миколи Прокоповича в період Гетьманату П.Скоропадського знайшла своє висвітлення в роботах українських істориків із середовища діаспори. В сучасній українській історіографії внесок М.Василенка в розвиток освітньої системи Української Держави висвітлений у контексті більш загальної проблеми – реформування системи народної освіти періоду Української революції 1917 – 1920 рр. До дослідників цієї проблематики слід віднести В.Богуславську [1], Ю.Телячого [8; 21], О.Машевського [11; 12], Н.Ротар [17].

Дана стаття покликана розкрити головні здобутки і прорахунки М.Василенка на посаді міністра народної освіти і мистецтв. Серед них, зокрема, вирішення питання українізації школи, створення вищих навчальних закладів з українською мовою викладання, демократизація освітньої системи та створення Української Академії наук.

Обставини склалися таким чином, що М.Василенку довелося взяти активну участь в одному з найбільш складних та суперечливих періодів історії України — гетьманаті П.Скоропадського. Основна його діяльність проходила у міністерстві народної освіти (з 21 червня — міністерство народної освіти і мистецтв). Посаду міністра вчений займав протягом майже шести місяців — з 2 травня по 27 жовтня 1918 р.

Початком перебування на цій посаді стала його бесіда з найближчими співробітниками — членами так званої „Ради міністра освіти”, в якій він чітко сформулював своє кредо: „Я вважаю, що народна школа від вищої до нижчої — то єдина підвалина народного розвитку... Я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене і прагну найширшого і найглибшого розвитку національної української школи...” [16, 2].

5 травня М.Василенко подав гетьману план роботи міністерства. В ньому було передбачено, чотири головних завдання: українізація школи, заснування українських університетів; заснування Української Академії Наук і заснування Національної Бібліотеки. Гетьман затвердив цей план, і Микола Прокопович негайно приступив до його здійснення [6, 40].

Під керівництвом М.Василенка 9 травня 1918 р. відбулася нарада за участю всіх провідних працівників міністерства народної освіти. На ній було розглянуто питання форм та шляхів його організації. Головними з них були доцільність існування Ради міністерства освіти й Генеральної шкільної ради та питання про шкільні округи. Відповідаючи на них, міністр заявив, що не може ще сказати остаточно, хоча можливо, залишиться такий порядок, який уже заведено. На цій нараді М.Василенко заявив себе прихильником „єдиної школи” [8, 147].

Слід зазначити, що кадровий склад міністерства освіти в цілому залишився при гетьмані тим самим, що й при Центральній Раді, і досвід, набутий у попередній період у галузі освіти, використовувався у нових обставинах функціонування української держави.

Міністр освіти важливого значення надавав розвитку української мови. Він зазначав: „Мова і нині є одним з тих гасел, які подають силу українській державності. Я вважаю питання про українську мову надзвичайно важливим у державному будівництві України” [30, 144]. Міністром був узятий курс на найширший і найглибший розвиток національної української школи. І тут одразу ж постало питання мовної політики, взаємовідносин двох культур – української та російської. М.Василенко закликав проявляти обережність, зваженість і толерантність у ставленні до всіх проблем міжнаціональних відносин та національно-мовного будівництва.

Микола Прокопович осудив шарахання, які мали на той час місце у сфері національно-мовного будівництва – чи то в бік насильницького способу прищеплення української мови, чи то в бік зневіри у можливість її розвитку, в її здатність „проникнення в народну товщу”, чи то в бік применшення прав, а той заборони російської мови на Україні [14, 52].

Визначними досягненнями міністерства освіти і безпосередньо Миколи Прокоповича було відкриття Державного драматичного театру, створення Державного оркестру, школи кобзарів, сприяння розвитку кінематографії. При підтримці міністра

була надана матеріальна допомога товариству „Молодий театр”, Українському національному театру в Троїцькому домі. В планах були організація Державного оперного театру і національного музею, картинної галереї, розроблявся проект пам’ятника Т.Шевченку [3, 136-137].

Проте основною турботою міністра залишалась справа народної освіти з усіма її проблемами і потребами, особливо реформування школи. Очолюваний ним колектив намагався створити централізовану систему управління освітою з постановкою чітких завдань для всіх рівнів – від повітової шкільної ради до міністерства освіти, через що зазнавав критики з боку значної частини громадськості [21, 283].

У розглядуваний період Микола Прокопович змінив управління школами, ліквідував освітні округи та посади комісарів і натомість впровадив губернські й повітові шкільні управління, керівники яких призначалися і звільнялися наказом міністра освіти [27, 2].

З метою централізації системи управління освітою була ліквідована Генеральна шкільна рада, а в Харкові та Одесі знову з’явилися попечителі шкільних округ; міністерства для окремих національностей з освітніми відділами при них були також скасовані [18, 475]. Проте, незважаючи на здійснені кроки, розроблена система управління освітою не була втілена в життя.

Основна ж турбота М.Василенка на посаді міністра освіти полягала в необхідності створення умов для відновлення навчальних занять в українських школах з осені 1918 р., значна частина яких, особливо в районах бойових дій, перебувала в надзвичайно занедбаному стані. З метою підготовки вчителів до нових вимог міністерства в Києві було скликано декілька вчительських з’їздів [21, 284].

Особливу стурбованість М.Василенка викликала конфліктна ситуація між російськими і українськими вчителями, яка виникла у зв’язку з українізацією середніх шкіл. Він вважав, що кожна з цих сторін висуває неприйнятні вимоги. З одного боку, деякі представники українського вчителства хотіли реорганізувати всі гімназії в українські, з другого, вчителі-росіяни робили все від них залежне, щоб цьому перешкодити [19, 231].

У 1915 р. в Києві нараховувалося вісім чоловічих гімназій, дві державні жіночі гімназії, дві громадські (чоловіча і жіноча) гімназії. Крім того, функціонували ще чотири приватні чоловічі, понад двадцять приватних жіночих гімназій. У всіх цих закладах

навчання здійснювалось російською мовою. Після приходу до влади П.Скоропадського планувалось відкрити чотири українські гімназії. У зв'язку з цим розгорівся новий конфлікт між прихильниками і противниками українізації. Врегулювати його вдалось лише після втручання гетьмана [21, 284].

Проросійськи налаштовані педагоги будь-якими методами намагалися завадити справі українізації. Особливо гострим питанням для українських вчителів була відсутність приміщень для гімназій. Його можна було вирішити, надавши можливість українцям займатись у приміщеннях російських гімназій у другій половині дня. Проте російські педагоги виступали проти цього і вимагали, щоб українці самі будували собі гімназії.

Крім протестів росіян, існували й інші проблеми. Для створення масової української школи необхідно було підготувати тисячі українських педагогів, розробити нову методику, шкільні плани та термінологію, видати мільйони примірників підручників [21, 284].

1 серпня 1918 р. було ухвалено законопроект про обов'язкове вивчення української мови, літератури, історії та географії України у всіх середніх школах. З початку 1918 – 1919 навчального року у середніх педагогічних закладах відводилося не менше як по дві години щотижня на вивчення вищезазначених дисциплін [17, 90].

Серед низки проблем Микола Прокопович намагався розв'язати основні завдання початкової освіти, успадковані від попереднього уряду. Саме для початкової школи гетьманатом було найбільш ґрунтовно впорядковано законодавчу базу.

Наказами міністра освіти усі різновиди нижчих початкових шкіл зводилися до одного типу та повністю ліквідувався контроль з боку церкви над колишніми парафіяльними школами. Такий підхід давав змогу контролювати навчальний процес у всіх початкових школах, організаційно і програмно спрямовувати його на забезпечення учням рівних можливостей у здобутті згодом середньої освіти [24, 50].

Провівши підготовчу роботу зі створення умов для становлення національної початкової школи, М.Василенко видав 22 липня та 5 серпня накази губернiальним і повітовим земським та міським управам та губернiальним і повітовим комісарам в освітніх справах, яких зобов'язували з 1918 – 1919 навчального року навчання в початкових школах для українців вести українською мовою. У початкових школах, де українці склали менше 50%, допускалося викладання „тією мовою, яка вживається в

школі”, але наказувалось обов’язково ввести предмети з українознавства: українську мову, історію і географію України [4; 12, 82-83].

Навчання в початкових школах було поставлено так, що їх перехід у середні проходив без додаткових іспитів. І тільки після закінчення семирічного навчання і переходу до вищих початкових шкіл учні складали іспити. Також з осені 1918 р. міністерство народної освіти перевело на державне утримання 248 вищих початкових шкіл. Про стан розвитку початкової освіти в Українській Державі дають уявлення такі дані: в жовтні 1918 р. функціонували 343 школи на державні кошти, 324 – на місцеві, 39 – залізничні та 17 єврейських шкіл [1, 204].

Таким чином, незважаючи на нестабільну політичну ситуацію, геополітичні чинники, русофільські інерційні тенденції в суспільстві, ідея української національної початкової школи була практично втілена в життя міністерством народної освіти під керівництвом М.Василенка.

Як уже зазначалось Микола Прокопович увесь час зустрічав опозицію в своїй діяльності, пов’язану з українізацією середніх шкіл. Важливим фактором було те, що міське населення в основному було російськомовним. Аби уникнути конфліктів, міністерство освіти, за прикладом Центральної Ради, вважало за доцільне засновувати нові українські гімназії, ніж українізувати російськомовні. Так, за період гетьманату в Україні було відкрито майже 150 таких навчальних закладів [15, 500].

З 1 травня по 14 вересня 1918 р. на державні кошти було відкрито 40 гімназій і 10 реальних шкіл з українською мовою викладання. Через деякий час було відкрито ще 50 українських середніх шкіл, а 29 приватних шкіл перетворено в державні гімназії [24, 11, 18, 22, 72].

У серпні 1918 р. П.Скоропадський затвердив запропонований М.Василенком закон про об’єднання різних початкових шкіл до одного типу. Він стосувався також і середньої освіти. Так, згідно нього, гімназія оголошувалася середньою загальноосвітньою школою. В ній ліквідувалась становість. Тепер тут могла навчатись кожна дитина, яка мала відповідну підготовку [1, 205].

Предметом особливої уваги М.Василенка була вища школа. Тут, так само як і в справі з середнім школами, міністр дотримувався погляду, що треба створювати нові вищі навчальні заклади, залишаючи тимчасово старі російські університети, створюючи в них кафедри українознавства. За його дорученням при міністерстві під головуванням

В.Вернадського була заснована комісія в справі вищих шкіл і наукових інституцій [6, 241].

Найперше новостворена комісія поставила питання про перетворення Народного університету в Києві в Державний Український університет. 27 липня Рада Міністрів ухвалила Закон про перетворення Українського Народного Університету у складі трьох факультетів в Київський державний український університет у складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, правничого й медичного, який викликав схвальні відгуки з боку українства. Навчання в ньому мало здійснюватися виключно українською мовою. 17 серпня цей закон затвердив П.Скоропадський. Тоді ж М.Василенко затвердив правління нового державного університету [6, 242].

16 вересня 1918 р. міністерство народної освіти і мистецтв прийняло постанову „Про проголошення Українськими Державними Вищими школами бувших російських вищих шкіл, які знаходились нині на території України”. А 28 вересня законом Ради Міністрів науковцям надавалося право написання та захисту дисертацій українською мовою у всіх вищих навчальних закладах держави [5].

Ці законодавчі акти мали принципове значення для перебудови діяльності колишніх російських університетів. З цього часу вони підпорядковувалися Українській Державі, їм виділялися кошти з бюджету для розвитку фундаментальних досліджень та запровадження в навчальний процес української мови. Відповідно створювались дослідницькі групи з вивчення історії України, по впорядкуванню граматичних словників української мови та інших навчальних посібників.

Значний крок вперед було зроблено М.Василенком і на шляху демократизації вищої освіти. Під його керівництвом проходила також розробка нових умов вступу до університетів. Відповідно до них, усі громадяни Української Держави отримували рівний доступ до вищої освіти.

17 серпня 1918 р. П.Скоропадський затвердив закон про заснування ще одного університету з українською мовою навчання – в Кам'янці-Подільському. Даний документ був підписаний і М.Василенком. Офіційною датою заснування університету вважається 1 липня [25, 27].

Окрім створення нових українських вищих навчальних закладів, з метою українізації старих російських університетів М.Василенко ініціював створення у них кафедр українознавства. Так, зокрема, 24 вересня Рада Міністрів постановила утворити

чотири кафедри по вивченню історії України, західноруського права, української мови та літератури в Київському університеті св. Володимира і Новоросійському університеті, а також дві кафедри українознавства в Ніжинському історико-філологічному інституті ім. князя Безбородька [23, 63]. 28 вересня у Харківському університеті відкрилися чотири кафедри українознавства [26, 4]. У приватному російському університеті, заснованому в Катеринославі влітку 1918 р., було відкрито дві кафедри з викладанням українською мовою [12, 84].

До однієї з найбільших заслуг М.Василенка слід віднести створення Української Академії наук. Як уже зазначалось, з перших днів свого перебування на посаді міністра народної освіти М.Василенко спрямував свою діяльність на реалізацію широкої програми розбудови культурно-освітніх закладів, в тому числі на створення Української Академії наук. В одному зі своїх виступів він зазначав, що УАН і Наукова публічна бібліотека „[...] мають першорядне значення, мають стати могутніми факторами подальшого розвитку науки і освіти в Україні та підняття її духовності” [13, 76].

Для створення відповідного законопроекту М.Василенко 9 травня 1918 р. запросив до Києва В.Вернадського, з яким співпрацював ще в Тимчасовому уряді. Він мав очолити Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві [28, 10; 9, 22]. Приїхавши до Києва, В.Вернадський швидко домовився з М.Василенком стосовно своєї ролі в створенні УАН і захопився цією справою. Він поставив умову, що не буде громадянином Української Держави, а тільки братиме участь у її культурній роботі як академік Російської академії наук та як фаховий експерт [7, 387]. Міністр освіти погодився на такі умови.

У перші дні червня В.Вернадський сам, або спільно з М.Василенком провів консультації щодо складу комісії з О.Левицьким, О.Грушевським, В.Модзалевським, П.Зайцевим, П.Холодним та іншими відомими українськими науковими діячами [11, 94]. А вже на початку червня 1918 р. Комісію для вироблення законопроекту про заснування УАН було сформовано.

Серед українських наукових кіл існувало кілька концепції щодо заснування Української Академії наук. Одна з них була висунута Українським науковим товариством. В ній наголошувалось на необхідності заснування Академії наук на базі товариства. Академія наук повинна була бути громадською асоціацією вчених, які переважно розвивали б гуманітарні знання, що становлять ядро української культури.

Формування першого складу УАН пропонувалось здійснити через вільні вибори науковими товариствами, та науковою громадськістю вищих шкіл; проводилась лінія на роз'єднання взаємодії української і російської культур [29, 7].

Іншу концепцію розробили М.Василенко і В.Вернадський. Вони відстоювали ідею розвитку культури незалежно від національної ознаки. Перший наполягав на тому, аби майбутня Українська Академія наук була державною установою і об'єднувало вчених будь-якої національності. Микола Прокопович уявляв УАН як національну за зразком Празької. Він вважав, що праці обов'язково мають друкуватись українською мовою, але вимоги українізації не повинні бути жорсткими та насильницькими.

Саме через діаметрально протилежні погляди на розробку концепції Академії наук М.Василенко створював її не на базі якогось товариства, а як самостійну державну установу. Оцінюючи ж дискусії стосовно створення УАН, слід зазначити, що вони в цілому були плідними, оскільки допомогли наблизитися до істини, піднести на вищий щабель аналіз питань розвитку української науки, формування Академії наук, всебічно враховувати при цьому національні інтереси й особливості. Вироблення концепції заклало теоретико-методологічні засади самого акту започаткування УАН і розгортання її практичної діяльності. Це вселяло надії на покращення справ у сфері науки на Україні.

Ввечері 9 липня 1918 р., у кабінеті М.Василенка, відбулося перше засідання Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Відкриваючи перші її збори, міністр освіти виголосив промову, в якій, зокрема підкреслив: „Утворення Української Академії наук має велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично й з насмішкою відносяться до українського руху та його відродження, не мають віри ні в життєві сили українського народу, ні в розвиток української мови й науки. Для тих, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його є святая-святих – для тих утворення Академії наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим питанням” [20, 12].

Починаючи з 9 липня, Комісія збиралась регулярно протягом майже трьох місяців двічі на тиждень, розглядаючи численні пропозиції та доповідні записки, що їх вносили на розгляд як її члени, так і ті, хто забажав взяти участь у створенні Української Академії наук. На більшості засідань був присутній і М.Василенко, половина з яких відбувалися в його міністерському кабінеті.

Микола Прокопович вважав, що важливу роль новостворена Академія повинна

відіграти для розвитку української мови. В доповідній записці, спираючись на історичний досвід, він стверджував, що саме в цьому питанні національні академії завжди досягали значних успіхів [9, 155].

Затвердження законопроекту про заснування Академії наук проходило в останні дні діяльності М.Василенка на посаді міністра народної освіти і мистецтв. Призначений на посаду президента Сенату ще в серпні 1918 р., він попросив дозволити йому залишитись „керуючим міністерством освіти”, щоб ближче бути до справи Академії наук.

Розгляд законопроекту про заснування Української Академії наук та супровідних матеріалів на засіданні Ради Міністрів було призначено на 18 жовтня. Але вечірнє засідання, на якому мали розглядати законопроект, відмінили [22, 102].

Воно відбулось наступного дня. Одразу після цього голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб поїхав до П.Скоропадського і подав заяву про відставку уряду. Розгляд законопроекту про Академію наук, який мав розглядатись на тому засіданні, зупинився коли справа дійшла до призначення складу академіків. Оскільки на засіданні не були присутні ні В.Вернадський, ні А.Кримський, ні М.Туган-Барановський, які могли б обґрунтувати подані Комісією пропозиції з цього приводу, то М.Василенко не міг наполягати, щоб це важливе питання розглядалось без них [3, 156]. 24 жовтня М.Василенко передав портфель міністра освіти і мистецтв П.Стебницькому і формально Українську Академію наук було відкрито вже за урядування останнього – 14 листопада 1918 р.

Значну роль Микола Прокопович відіграв і у створенні Національної публічної бібліотеки. Вона почала діяти на початку серпня 1918 р. У ній створили окремий відділ, в якому мали бути зібрані книги, часописи, листівки, ноти, літографії, гравюри – всі пам'ятки духовного життя українського народу, де б вони не друкувались та якими мовами [2, 25].

Таким чином, у справі освіти М.Василенкові вдалося, з одного боку, дещо покращити її матеріальну базу за рахунок відкриття нових навчальних закладів, ремонту старих, збільшення платні вчителів тощо, а, з другого, створити досить струнку мережу безперервної освіти українською мовою: українські початкові школи – українські гімназії та реальні училища – українські університети. Вся система освіти загалом стала більш демократичною.

М.Василенку належала вагома, а в деяких випадках і вирішальна роль у створенні і функціонуванні центральних національних наукових установ – Української Академії наук і Національної публічної бібліотеки. У цій справі повною мірою розкрився його науково-організаторський талант – вміння працювати з вченими, володіти мистецтвом полеміки, підтримка плюралізму думок в поєднанні з принциповістю, високою вимогливістю і дотриманням належного такту, наукової етики у виробленні найбільш обґрунтованих і зважених рішень, забезпечення їх неодмінного виконання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богуславська В. Розвиток народної освіти в Україні за часів Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (3б. ст.).– К., 1999.– Вип.7.– С.202–208.
2. Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918.– Філадельфія, 1950.
3. Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко.– К., 1991.
4. Державний Вісник.– 1918.– №44.
5. Державний Вісник.– 1918.– №65.
6. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Українська гетьманська держава 1918 р.– К., 2002.– Т.2.
7. Дражевська Л. Володимир Іванович Вернадський (1863 – 1945) // 125 р. київській українській академічній традиції.– К., 1988.– С.377-406.
8. Завальнюк О., Телячий Ю. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): Історичний нарис.– Кам'янець-Подільський, 2001.
9. Історія Академії наук України, 1918 – 1923: Документи і матеріали.– К., 1993.
10. Кістерська Л., Матвєєва Л. Загублені президенти: (з історії Академії наук України).– К., 1991.
11. Машевський О. Відродження української культури в Українській Державі 1918 р. // Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали Міжнародної наукової конференції, 13–16 травня 1996 р., м. Одеса.– Одеса, 1996.– Ч.1.– С.94–95.
12. Машевський О. Українізація освіти в 1918 році // Вісник Київського університету:

Історія.– К., 1996.– Вип.34.– С.80–86.

13.Микола Василенко: Московські вчені заздять Українській Академії наук (Документи до 125-річчя від дня народження) // Вісник Академії наук України.– К., 1991.– №1.– С.76-78.

14.Мова. Політика. Культура: Проблема державності української мови очима корифеїв вітчизняної науки [М.Василенка, В.Вернадського, А.Кримського, В.Науменка, С.Єфремова] // Вісник АН УРСР.– К., 1991.– №8.– С.51-55.

15.Полонська-Василенко Н. УАН: Нариси історії.– К., 1993.

16.Робітнича газета.– 1918.– 14 травня.

17.Ротар Н. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.): Дис... канд. іст. наук.– Чернівці, 1996.

18.Сірополко С. Історія освіти в Україні.– К., 2001.

19.Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р.– К.; Філадельфія, 1995.

20.Соловей Д.Втрата орієнтиру: українська інтелігенція у визвольних змаганнях.– К., 1998.

21.Телячий Ю. Державна і освітня діяльність М.П.Василенка в контексті шкільної реформи (1917–1920 рр.) // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного у-ту. Історичні науки.– Кам'янець-Подільський, 1998.– Т.2.

22.Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України (1918 – 1921).– К., 1993.

23.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ).– Ф.1064.– Оп.1.– Спр.11.

24.ЦДАВОВУ.– Ф.2201.– Оп.1.– Спр.75.

25.ЦДАВОВУ.– Ф.2201.– Оп.3.– Спр.23.

26.ЦДАВОВУ.– Ф.2201.– Оп.3.– Спр.63.

27.ЦДАВОВУ.– Ф.2532.– О.2.– Спр.124.

28.Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України .– Ф.542.– Оп.1.– Спр.20.

29.Юрчук В. Національний фактор у заснуванні та перші кроки діяльності Академії наук України // УІЖ.– 1993.– №11–12.– С.3–15.

30.Юрчук В. Один з фундаторів УАН (Микола Василенко) // Українська ідея. Постаті на тлі революції.– К., 1994.